

TURK MAQOLLARIDA FARZAND KONSEPTI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14184782>

Altinboyev Nuriddin Abdumannonovich

Turk tili katta o‘qituvchisi, PhD

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada turk xalqi madaniyatida farzand konsepti, uning oilada tutgan o‘rni hamda maqollardagi metaforik obrazlar yoritiladi. Bunda ushbu konseptning xalq lingvomadaniyatida o‘ziga xos lisoniy vositalar orqali namoyon bo‘lishi va turli metaforalar yordamida yuzaga chiqishi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: lingvomadaniyatshunoslik, konsept, lisoniy manzara, maqol, farzand, metafora

Kirish

Lingvomadaniyatshunoslik V. Teliya boshchiligidagi iboralar maktabi tadqiqotlari asosida Y. Stepanov, N. Arutyunova, V. Vorobyev, V. Shaklein, V. Maslova kabi izlanuvchilarning ishlari bilan bog‘liq ravishda rivojlandi¹. V. Maslova xalqning o‘tmish asrlarga oid qarashlari tildagi maqollarda, frazeologik birliklarda, metaforalarda va madaniy ramzlarda hozirgi kunimizga qadar saqlanib qolishini bayon qilib, mazkur fanning tadqiqot doirasini belgilab berishini ta’kidlaydi.² Maqollar har bir xalq madaniyatida muhim o‘rin tutadi. Turk tilida oilaga oid maqollar juda ko‘pchilikni tashkil qiladi va hayotiy tajribalar mahsuli bo‘lgan maqollarni bugungi kun kishilariga yo‘l-yo‘riq ko‘rsata oladigan “donishmand maktabi” deb atash mumkin. Maqollarga shu kundga qadar ko‘p va xo‘p ta’riflar berilgan. Masalan, “qanotli so‘z”, “nasihat”, “javohir so‘z”, “ibratli so‘z”, “oltin so‘z”, “tilning bo‘stoni”, “xalq maktabi”, “xalq hikmati”, “ruh tabibi”, “aqlning ko‘zi” kabi juda ixcham iboralar bilan ataladi³. Umuman, xalq og‘zaki ijodi va bu adabiyotni tashkil etuvchi janrlar ham shakliy, ham ichki tuzilish jihatidan butun bir xalqning his-tuyg‘ularini, fikr-mulohazalarini, hayotiy qarashlarini ifodalaydi. Ushbu janrlar yaxlit fikrlay oladigan, baholay oladigan va voqealarni yo‘naltiruvchi

¹ PAŞAOĞLU, Canan, Rus ve Türk Dil Dünya Görüşlerinde Aile Konsepti, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, C.8, Sayı:25, s.165

² Маслова, В.А., Лингвокультурология, Москва, Academia, 2001, с.17

³ Çobanoğlu, Ö. Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara: AKM Yayınları, 2004, 3.s.

tushunchaga ega bo‘lgan donolikning mahsuli⁴ hisoblanadi, Bunday asarlar jamiyatning dunyoqarashi, didini ifodalash, shu boisdan ham jamiyatning psixologiyasi, xarakteri va asosiy ruhiy tuzilmalarini o‘qib, xulosalar chiqarish orqali ba’zi xulosalarga kelish jihatidan nihoyatda qimmatlidir⁵. Ifoda qudrati va nutqdagi jozibasi bilan maqollar o‘sib ulg‘ayib kelayotgan avlodning shaxsini kamol toptirishda, shaxs bo‘lib yetishishida oila, ona, ota, ayol kabi tushunchalarning o‘rni va rolini didaktik usulda taqdim qiladi.

Metaforik talqin

Til jins vakillarining fikrlarini qadrsizlantirishi yoki jamiyatdagi o‘rnini pasaytirishi mumkin. U jinsga asoslangan ijtimoiy stereotiplar majmuini yaratadi. “Erkaklar shafqatsiz” yoki “Ayollar matematikani tushunmaydilar” kabi. Jamiyatda ayollar va erkaklarga nisbatan qo‘llaniladigan tilni o‘rganish ana shu stereotiplarni ochishga yordam beradi⁶. Aristotel davridan beri faqat adabiy tilning bir qismi sifatida ko‘rilgan va ritorikadagi ritorikadan biri bo‘lgan metafora san’ati kundalik tilning ajralmas qismi bo‘lib, madaniy xulq-atvorni ochib berish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega. Metaforik so‘z – bu o‘xshash tushunchani ifodalash uchun ishlatiladigan bir yoki bir nechta so‘zlarning odatiy, an’anaviy ma’nosidan tashqari, tushuncha uchun ishlatiladigan lingvistik elementlardir. Bu bir semantik maydonni boshqa semantik maydon bilan aniqlashdir. Metaforalar nafaqat fikrni tasvirlash va insonning xohish-istaklari, his-tuyg‘ulari va fikrlarini yoritish uchun emas, balki ijtimoiy xulq-atvor modellari va munosabatlarini ham ochib beradi. Til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlik yoki tilning madaniyatni aks ettirish kuchi yangi nuqtayi nazar emas. Ushbu g‘oya va uning asosidagi jarayonlarni chuqur o‘rganishni birinchi bo‘lib Lakoff va Jonson o‘zlarining “Biz bilan yonma-yon yashayotgan metafora”⁷ asarida amalga oshirgan. Ular ilgari surgan “Konseptual metafora nazariyasi” bilan metafora nafaqat til bezaklari, balki tafakkur tizimi va madaniyatining ifodasi ekanligini ham taklif qildilar.

Metafora va idrok o‘rtasidagi taxminiy munosabat metafora va mafkura (dunyoga qarash) munosabatini ham ko‘rsatadi va nutqning g‘oyaviy tuzilishini tizimli ravishda o‘qishni ta’minlaydi. Metafora til dunyoqarashini aks ettirishda katta rol o‘ynaydi. Ta’riflanayotgan yoki tavsiflanadigan tushuncha bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa tushunchalar turkumining ijobiy yoki salbiy ma’nolarni yuzaga keltirishi tasvirlanayotgan tushunchaga munosabat va qarashlarni ochib beradi.

⁴ Öztürk, A. Türk Anonim Edebiyatı. İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1986, 9s.

⁵ Akbalık, E. Türk Atasözlerinde Cinsiyet Algısı, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi – Sayı 36 – Nisan 2013, 81.s

⁶ Alagözlü, N. Dil ve Cins: Türkçe Atasözlerinde ve Deyimlerinde Kadın Üzerine Eğretilmeler ve Toplum-Bilişsel Yapı, International Journal of Central Asian Studies, Volume 13, 2009, 38.s.

⁷ Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live by, The University of Chicago Press, Chicago – 1980

Mazkur fikrlardan kelib chiqqan holda ushbu maqola doirasida turk xalqi madaniyatida farzand obrazi maqollarda qay tariqa berilganligini tahlil qilamiz.

Farzand obrazining metaforalar orqali ifodalanishi

Farzand turk madaniyatida oila mavjudligini belgilab beruvchi asosiy omil sanaladi. O‘g‘il farzand ko‘rish istagining nisbatan ustunligi haqida gapirish mumkin bo‘lsa-da, qiz farzand ko‘rish ham talab qilinadigan holat: *Bir anaya bir kız, bir kafaya bir göz* (Bir onaga bir qiz, bir boshga bir ko‘z), *Kızı kim istemez, kımız kim içmez* (Kim qiz istamas, qimiz kim ichmas) kabi maqollar buni tasdiqlasa ham, qiz farzandli bo‘lish ko‘p qiyinchiliklar va muammolarga duchor bo‘lishni talab etuvchi holatdir. Boshga ko‘z qanchalik kerak bo‘lsa, qiz farzand ona uchun shunday ahamiyatlidir. Oiladagi yumushlarni, odatda, xotinidan keyin qiz farzandlar o‘z zimmasiga oladi. Qiz bola otasiga sidqidildan xizmat qiladi (qimiz keltirib beradi). Shunday bo‘lishiga qaramasdan, qizlarni har jihatdan himoya qilish, ularga g‘amxo‘rlik qilish, ularning tarbiyasi, odob-axloqi, or-nomusi, turmush qurishi, turmush o‘rtog‘ini to‘g‘ri tanlashi kabi masalalar har tomonlama ota-onaning zimmasida bo‘lganligi sababli qiz farzandli bo‘lish “og‘ir” sanaladi: *Oğlan doğuran övünsün, kız doğuran dövünsün* (O‘g‘il tug‘gan maqtansin, qiz tug‘gan tizzasin mushtlasin), *Kız doğuran tez kocar* (Qiz tug‘gan tez qatiydi), *Kızın var, sizin var* (Qizing bor, muammong bor), *Bir ev (gemi) donanır, bir kız (çıplak) donanmaz* (Bir uy (kema) jihozlanishi mumkin, qiz esa yo‘q). Qizlar o‘g‘il bolalardan ham jismonan, ham ruhiy jihatdan zaifroq hisoblanganligi sababli, ular himoya va yashirinishga muhtoj bo‘lib ko‘riladi. Shu ma’noda qizlarning ta’lim-tarbiyasi va nazorati katta ahamiyatga ega. Qizlar to‘g‘ri qaror qabul qilishda, irodasidan to‘g‘ri foydalanishda qiynaladi. Shuning uchun turk xalqi nazdida ular har doim oila nazorati va himoyasida bo‘lishlari kerak: *Kızını dövmeyen dizini döver* (Qizini urmagan, tizzasin mushtlar), *Kızı kendi gönlüne bırakırsan ya davulcuya varır ya zurnacıya* (Qizning ko‘ngliga qarasang, yo do‘mbirachini, yo surnaychini tanlaydi), *Oğlun pazar aşı tatmasın, kızın komşu evinde yatmasın* (O‘g‘ling bozor oshi totmasin, qizing qo‘shni uyida yotmasin).

Yegulik: *Evlat kısmı şirin lokmadır, ne iyisinden geçilir, ne kötüsünden* (Bola degani shiringina luqmadir, na yaxshisidan, na yomonidan kecha olasan), *Herkes pişirdiğini soğutsun, doğurduğunu büyütsün* (Hamma o‘zi pishirganini sovutsin, tug‘ganini katta qilsin), *Çocuk evin meyvesidir* (Farzand uyning mevasidir), *Armut dalının dibine düşer* (Nok shoxining tagiga tushadi), *Evladın hamı tatlı olur* (Bolaning pishmagani(xomi) shirin bo‘ladi), *Oğlanı doğuran ana sevinmesin de, ekmeğini yiyen sevinsin* (O‘g‘il tug‘gan ona emas, nonini yegan ona suyunsin), *Oğlanınki oğul balı, kızınki bahçe gülü* (O‘g‘ilniki asil asal, qizniki hovli guli) *Anasız çocuk evde çürür, babasız çocuk çarşıda* (Onasiz bola uyda chiriydi, otasiz bola –

bozorda) maqollarida farzand *luqma*, *pishgan narsa*, *meva*, *nok*, *xomi*, *non*, *asal* kabi obrazlar orqali beriladi.

O‘simlik: *Ekin ekdim yel aldı, değirmen yaptım sel aldı, oğul yetiştirdim el aldı* (Ekin ekdim yel oldi, tegirmon qurdim sel oldi, o‘g‘il o‘stirdim el oldi), *Karpuz kökeninde büyür* (Tarvuz tubida o‘sadi), *Karpuz sulandıkça büyür* (Tarvuz suvlagan sari o‘sadi), *Kız büyür bahtı beraber büyür* (Qiz o‘sadi, baxti o‘zi bilan birga o‘sadi), *Ağaç yaş iken eğilir* (Daraxt novdaligida egiladi), *Oğlanunki oğul balı, kızunki bahçe gülü* (O‘g‘ilniki asil asal, qizniki hovli guli) maqollarida farzand o‘stirmoq (*yetiştirdim*), tarvuz (*karpuz*), o‘smoq (*büyür*), daraxt (*ağaç*), hovli guli (*bahçe gülü*) obrazlari oqali tasvirlangan.

Narsa-buyum: *Bir ev donanır, bir kız donanmaz* (Bir uy jihozlanadi, qiz jihozlanmaydi), *Bir evde ikki kız, biri çuvaldız, biri biz; bir evde iki oğlan, biri devlet biri mihnet* (Bir uyda ikki qiz, biri juvaldi(katta igna), biri bigiz, bir uyda ikki o‘g‘il, biri davlat, biri mashaqqat),

Tashvish, dard, muammo, qiyinchilik: *Çocuğu olanın bin, olmayanın bir derdi var* (Bolasi borning ming, bolasi yo‘qning bir dardi bor) yoki *Evladin varsa bin derdin var, evladın yoksa bir derdin var* (Farzanding bo‘lsa, ming darding bor, farzanding yo‘q bo‘lsa, bir darding bor), *Evladin var mı, derdin var* (farzanding bormi, darding ham bor), *Bir evde ikki kız, biri çuvaldız, biri biz; bir evde iki oğlan, biri devlet biri mihnet* (Bir uyda ikki qiz, biri juvaldi(katta igna), biri bigiz, bir uyda ikki o‘g‘il, biri davlat, biri mashaqqat), *Çocuk büyütmek taş kemirmek* (Bola katta qilish tosh kemirish), *Çocuk isteyen belasını da istemesi gerek* (Bola tilagan balosini ham tilashi kerak), *Kızı olan tez kocar* (Qizi bor odam tez qariydi), *Kızın var, sizin var* (Qizing bor bo‘lsa, o‘g‘rig‘ing ham bor), maqollarida farzand dard (*derdin var*), mashaqqat (*mihnet*), tosh kemirish (*taş kemirmek*), tez qarish (*tez kocar*), o‘g‘riq (*sızın var*) obrazlari orqali talqin qilingan.

Qimmatbaho buyum: *Kız ile altın gizli gerek* (Qiz bilan oltin yashirilishi kerak), *Çocuk karı koca arasında altın toptur* (Bola er-xotin orasidagi oltin to‘p) maqollarida farzand oltin (*altın*), oltin to‘p (*altın toptur*) obrazlarida namoyon bo‘ladi.

Do‘st-dushman: *Yılana yavrusu düşman olur* (Ilonning bolasi o‘ziga dushman bo‘ladi), *Oğul babaya, kız anaya yar olur* (O‘g‘il otaga, qiz onaga do‘st bo‘ladi), *Çocuk kısmı hem ağlatır, hem güldürür* (Bola ham kuldiradi, ham yig‘latadi), *Çocuk kısmı hem dost, hem düşman* (Bola ham do‘st, ham dushmandir), *Çocukla çıkma yola, düşersen güler, düşerse ağlar* (Bola bilan yo‘lga chiqma, yiqilsang kuladi, yiqilsa yig‘laydi) maqollarida farzand dushman (*düşman*), do‘st (*yar*, *dost*), kuldiradi (*güldürür*), yig‘latadi (*ağlatır*), yiqilsang kuladi (*düşersen güler*) so‘z va birikmalar orqali talqin qilingan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, turk madaniyatida farzand oilaning eng asosiy omillaridan biri bo‘lishiga qaramay, farzand bilan bog‘liq maqollarning aksariyati bolaning salbiy jihatlarni ko‘rsatgan. Oila konseptini ochib berishda farzand obrazi muhim rol o‘ynaydi. Turk xalqining lisoniy manzarasida farzand ramziy tarzda narsa-buyum, yegulik, o‘simlik, haq so‘z, boylik, dard, tashvish, xarajat(chiqim) kabi bir qator tushunchalarni ifodalab keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000
2. Paşaoğlu, Canan, Rus ve Türk Dil Dünya Görüşlerinde Aile Konsepti, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, C.8, Sayı:25
3. Маслова, В.А., Лингвокультурология, Москва, Academia, 2001
4. Çobanoğlu, Ö. Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara: AKM Yayınları, 2004
5. Öztürk, A. Türk Anonim Edebiyatı. İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 1986
6. Akbalık, E. Türk Atasözlerinde Cinsiyet Algısı, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi – Sayı 36 – Nisan 2013
7. Alagözlü, N. Dil ve Cins: Türkçe Atasözlerinde ve Deyimlerinde Kadın Üzerine Eğretilmeler ve Toplum-Bilişsel Yapı, International Journal of Central Asian Studies, Volume 13, 2009
8. Lakoff G.,Johnson M. Metaphors We Live by, The University of Chicago Press, Chicago – 1980
9. Aksoy, Ömer Asım. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul 2016